

Достоевски. Той не остави след себе си никаква теория, никаква система, никакъв план или проект. Но ръководното начало и целта, висшата обществена задача и идея бяха издигнати от него на невиждана висота. И ще бъде срамно за руското общество, ако то свали обществената си идея от тази висота и под различни гръмки имена подмени великото общо дело с дребните си съсловни и професионални интереси. Разбира се, че всички, даже и онези, които признават великото всечовешко дело, имат свои лични интереси и занимания, своя професия и специалност. И съвсем не е нужно да ги изоставят, ако в тях няма нищо, което да противоречи на нравствения закон. Общочовешкото дело затова е и общочовешко, защото може да съчетае в себе си всичко и не отрича нищо, освен злобата и греха. От нас се иска само да не слагаме своята малка част на мястото на великото цяло, да не се затваряме в личното си дело, а да се стремим да го свържем с общочовешкото, да не забравяме за това велико дело, да го издигаме по-високо и го поставяме на преден план, а всичко останало — на по-заден. Не е във властта ни да решим кога и как ще се извърши великото дело на общочовешкото единение. Но да издигнем това дело като наша най-важна задача и да му служим с всичките си дела — това е във властта ни. Във властта ни е да кажем: ето какво искаме ние, ето каква е висшата ни цел и какво е нашето знаме — и на друго ние не сме съгласни.

ТРЕТА РЕЧ

(Произнесена на 19 февруари 1883 г.)

По време на царуването на Александър II завърши външното, природното формиране на Русия, формирането на *тялото ѝ*, и в мъки и болести започна процесът на *духовното ѝ* раждане. Всяко ново раждане, всеки творчески процес, който съединява съществуващите вече еле-

менти в нови форми и съчетания, неизбежно се предшества от *брожение* на тези елементи. Когато започнало да се формира тялото на Русия и се раждала Руската държава, руските хора — от князете с техните дружини и до последния земеделец — бродели по цялата страна. Цяла Русия бродела в различни посоки. Чрез такова външно брожение се извършвало и външното укрепване на държавата, за да се обедини Русия в едно голямо тяло. Започнат от князете в Москва и завършен от императорите в Петербург, този процес на външно укрепване, по силата на който предишните бродещи дружини се превърнали в поместно дворянство, предишните свободни търговци станали дребни буржоа, а свободните селяни били закрепостени — тази укрепена от държавата организация на Русия затворила бита и дейността на народа и обществото в твърди, определени рамки. Тези рамки останали незасегнати и тогава, когато след реформите на Петър I, и особено след възцаряването на Александър I, различните идеи и мисловни течения от Западна Европа започват да завладяват образованите слоеве от руското общество. Нито мистичните вярвания на руските масони, нито хуманитарните идеи на дейците от 40-те години, независимо от нравствено-практическото направление, което те често са възприемали у нас, са оказали съществено влияние върху устойчивостта на битовите основи и са пречели на образованите хора, разсъждавайки по новому, да живеят по старому, в завещаните им от преданията форми. Чак до самия освободителен акт от времето на предишния цар¹⁹ животът и дейността на руснаците не са зависели съществено от мислите и убежденията им, а са били предварително определени от онези готови рамки, в които всеки отделен човек и всяка група хора са били поставяни по рождение. Отделен въпрос за задачите на живота, за това, *за какво живеем* и *какво да правим* не е могъл да възникне в тогавашното общество, понеже животът и дейността му са се определяли не от въпроса за какво, а от основанието

защо. Помешчикът е живял и действал по познатия ни начин не заради нещо, а преди всичко защото е бил помешчик и точно по същите причини и селянинът е трябвало да живее така, а не иначе, защото е бил селянин, и между тези две крайни форми всички останали обществени групи са намирали в готовите условия на държавния ред достатъчно основание, което е определяло кръга на живота им без да оставя място за въпроса: какво да се прави? Ако Русия беше само едно народно-държавно *тяло*, като например Китай, то тя би могла да се задоволи с такава външна устойчивост и определеност на живота, би могла да застине в устойчивата си организация. Но Русия, още в самото си младенчество кръстена в християнската вяра, получила от това залог за висш духовен живот и трябвало след като достигне зряла възраст и се оформи и определи физически, да търси свободното си нравствено определение. А за целта най-вече силите на руското общество би трябвало да получат свобода, възможност и стимул да се отърсят от външната неподвижност, обусловена от крепостния строй. В това (освободителното, а не реформаторското) дело е целият смисъл на предишното царуване. Великият подвиг на това царуване е единствено освобождаването на руското общество от предишните задължителни рамки за бъдещо създаване на нови духовни форми, а съвсем не самото създаване на последните, което и до ден-дневен все още не е започнало. Преди да се образуват тези форми освободеното общество трябва да премине през вътрешното духовно *брожение*. Както преди формирането на държавното тяло е имало период, когато всички бродели, така е трябвало да бъде и преди духовното раждане на Русия. Точно по това време на вътрешно брожение с необяснима сила възниква въпросът: за какво да се живее и какво да се прави?

Този въпрос отначало възниква в изопачен смисъл. Има нещо погрешно още в самата постановка на такъв въпрос от хора, току-що откъснали се от познатите вън-

шни основи на живота и не заменили ги още с нещо по-висше, не познали все още себе си. Да се пита направо: какво да се прави? — значи да се предполага, че има някакво *готово* дело, което можем да заимстваме, значи да се пропуса другият въпрос: готови ли са самите деятели?

А всъщност във всяко човешко дело, голямо и малко, физическо и духовно, са еднакво важни двата въпроса: *какво* да се прави и *кой* прави? Лошият или неподготвеният работник може само да развали и най-хубавото дело. Предметът на делото и качествата на деятеля са тясно свързани помежду си във всяко *истинско* дело, а там, където тези две страни се разминават, там няма истинско дело. Тогава преди всичко търсеното дело се раздвоява. От една страна, проявява се образът на идеалния жизнен строй, установява се някакъв определен "обществен идеал". Но този идеал се възприема независимо от каквато и да била вътрешна дейност на самия човек — той се състои само в известен предварително определен и принудително наложен отвън икономически и социален жизнен строй; затова всичко, което може да се направи за постигането на този *външен* идеал, се свежда до премахването на също така *външни препятствия* по пътя към него. Така самият идеал се появява изключително само в бъдещето, а в настоящето човек има отношение единствено към онова, което противоречи на този идеал, и цялостната му дейност се пренасочва напълно от несъществуващия идеал към *разрушаването на съществуващия*, а тъй като то се подкрепя от хората и обществото, значи цялото това *дело* се превръща в насилие над хората и над цялото общество. Така незабележимо общественият идеал се подменя от противоположествената дейност. И въпросът: какво да се прави? — получава ясен и точен отговор: да се убиват всички противници на бъдещия идеален строй, т. е. всички защитници на настоящия.

При такова решение на делото въпросът: готови ли са деятелите? — наистина става излишен. За *такова* слу-

жене на обществения идеал човешката природа е напълно готова и годна и в сегашното си състояние. Всички долни страсти, всички зли и безумни стихии на човечеството ще си намерят мястото и предназначението при постигането на обществения идеал по пътя на разрушението: този обществен идеал се основава изцяло върху господстващото в света зло. Той не поставя никакви нравствени условия на служителите си, на него са му нужни не духовни сили, нужно му е физическо насилие, от човечеството той изисква не вътрешно *превъплъщение*, а външен *преврат*.

Преди появата на християнството иудейският народ очаквал пришествието на Божието царство и болшинството от иудеите подразбирали под това царство външен насилствен преврат, който трябвало да възвести господството на избрания народ и да изстреби враговете му. Хората, които очаквали това царство, във всеки случай най-решителните и най-ревностните от тях, имали ясен и определен отговор на въпроса: какво да се прави²⁰: да въстанат срещу Рим и да избиват римските войници. И те сторили това, започнали да избиват римляните и самите те били избити. И тяхното дело загинало, и римляните разрушили Иерусалим. Само малцина в Израил подразбирали под бъдещото царство нещо по-дълбоко и по-радикално, познавали един друг враг, по-страшен и по-тайнствен враг от римляните, и търсели друга, още по-трудна, но затова пък и по-плодотворна победа. Тези хора имали само един загадъчен и уклончив отговор на въпроса: какво да се прави? — отговор, който не могли да приемат учителите на Израил: "Истина, истина ти казвам: ако някой не се роди свихе, не може да види царството Божие"²¹. Малцината, които не се смутили от този странен и неясен отговор, които приели новото рождение и повярвали в духовното царство Божие, — тези хора победили римляните и покорили света. Сега и у нас, в епохата на духовното брожение, — във времето, когато привържениците на "обществения идеал", също толкова външен и повърхностен, колкото и "царството"

на иудейските материалисти, въстават и убиват, погубват другите и самите те безплодно и безславно загиват²², а другите или се губят в умствения хаос, или пък затъват в равнодушно користолюбие — появяват се само отделни хора, които, без да се задоволяват от никакви външни цели и идеали, чувствуват и възвестяват нуждата от дълбок *правствен* преврат и посочват условията за новото духовно раждане на Русия и човечеството. Пръв сред тези малцина предвестници на руското и вселенското бъдеще безспорно беше Достоевски, тъй като той най-дълбоко от всички предугади същността на бъдещото царство, най-убедително и най-въодушевено го предсказваше. Основното предимство на възгледите на Достоевски е точно това, за което понякога го укоряват, — лицсата или, по-добре е да се каже, съзнателното отхвърляне на какъвто и да било *външен* обществен идеал, т. е., такъв, който не е свързан с вътрешното прераждане на човека или с раждането му свише. Такова раждане не е необходимо за така наречения обществен идеал. Той се задоволява с природата на човека такава, каквата е — това е груб и повърхностен идеал и ние знаем, че опитите той да бъде реализиран само утвърждават и умножават господстващите вече в света зло и безумие. Достоевски нямаше такъв груб и повърхностен, безбожен и безчовечен идеал — и в това е най-голямата му заслуга. Той твърде добре познаваше всички дълбини на човешкото падение; той знаеше, че злобата и безумието са в основата на нашата извратена природа и че ако това извращение се приема за норма, не е възможно да се стигне до нищо друго, освен до насилие и хаос.

Докато тъмната основа на нашата природа, злобна в изключителния си егоизъм и безумна в стремежа си да осъществи този егоизъм, да припише всичко на себе си и всичко да обуслови чрез себе си — докато тази тъмна основа е налице у нас — не е променена — и този първороден грях не е унищожен, дотогава за нас не е възможно никакво *истинско дело* и въпросът *какво да се прави* няма разумен смисъл. Представете си тълпа от

хора слепи, глухи, сакати, бесни — и изведнъж някой от тази тъмна попита: какво да се прави? Единственият разумен отговор тук е следният: търсете изцеление; докато не се изцелите, за вас няма дело, а докато се представяте за здрави, за вас няма изцеление.

Човек, който за да обоснове правото си да действа и променя света по своему се основава върху нравствените си недъзи, злобата и безумието си, такъв човек, независимо какви са външната му съдба и делата му, по своята същност е убиец, той неизбежно ще насилва и погубва другите и сам неизбежно ще загине от насилие. — Той се смята силен, но е във властта на чужди сили; той се гордее със свободата си, но е роб на външното и случайното. Такъв човек няма да се изцели, докато не направи първата крачка към спасението. За нас първата крачка към спасението е да почувствуваме безсилието и неволята си; който напълно осъзнае това, той вече няма да бъде убиец; но ако се спре на чувството за безсилието и неволята си, то той ще стигне до *самоубийство*. Самоубийството — насилието над самия себе си — е вече нещо по-високо и по-свободно от насилието над другите. Съзнавайки своята несъстоятелност, човекът по такъв начин се издига *по-високо* от тази своя несъстоятелност и като издава смъртна присъда на самия себе си той не само страда като подсъдим, но и действа властно като върховен съдия. Но и тук съдът му е несправедлив. В решението за самоубийство има вътрешно противоречие. Това решение произтича от съзнанието за собственото си безсилие и неволя. При това самото самоубийство е вече някаква проява на силата и свободата — а защо тази сила и свобода да не се използват за живота? Но работата е в това, че самоубиецът не само осъзнава своята човешка несъстоятелност, но и я издига в универсален закон, което е вече безумие. Той не само чувствува злото, но и *вярва* в него. Съзнавайки недъга си, той не вярва в изцелението и затова може да използва придобитата под влияние на тази мисъл сила и свобода само за унищо-

жение. До самоубийство достига всеки, който съзнава всечовешкото зло, но не вярва в свръхчовешкото Добро. Само чрез тази вяра човекът на мисълта и съвестта се спасява от самоубийството. Той не трябва да спре след първата крачка — осъзнаването на своето зло, а трябва да направи и втората — да признае властта на истинското Добро над себе си. И е нужен съвсем малко здрав разум, за да можем, чувствайки цялото зло в човека, да се обърнем към независимото от човека Добро, и е нужно съвсем малко усилие на добрата воля, за да се обърнем към това Добро и да му дадем място в себе си. Тъй като това истинско Добро вече само ни търси и ни привлича към себе си, ни остава само да Му се покоряваме, да не Му се противопоставяме.

С вярата в свръхчовешкото Добро, т. е. в Бога, се възвръща и вярата в човека, който тук се проявява не като самотен, слаб и зависим, а като свободен съмишленик на божеството и носител на Божията сила. Но действително повярвали в свръхчовешкото Добро, ние вече в никакъв случай не можем да допуснем неговото появяване и действие да се свързва изключително с нашето субективно състояние и в своята проява Божеството да зависи само от личното действие на човека — ние непременно, независимо от нашето лично религиозно отношение — трябва да приемем положителното откровение на Божеството и във външния свят, трябва да приемем обективната религия. Да ограничаваме Божието въздействие само в нравственото съзнание на човека — значи да отричаме неговата пълнота и безкрайност, значи да не вярваме в Бога. А вярвайки действително в Бога като в Добро, което не познава граници, трябва да признаем и обективното въздействие на Божеството, т. е. съединяването Му със самата същност на нашата природа не само по дух, но и по плът, а чрез нея и със стихииите на външния свят — а това значи да признаем, че природата е подходяща за такова въздействие на Божеството в нея, значи да повярваме в изкуплението, ос-

вещаването и обожествяването на материята. С истинската и пълната вяра в Божеството у нас се възвръща не само вярата в човека, но и вярата в природата. Ние *познаваме* природата и материята, отделена от Бога и извратена по своята същност, но ние *вярваме* в нейното изкупление и в съединяването ѝ с божеството, в превръщането ѝ в *Богоматерия*, и за посредник на това изкупление и възстановяване ние признаваме истинския, съвършения човек, т. е. *Богочовека* в свободната Му воля и действие. Истинският, роденият свише човек, чрез нравствения подвиг на самоотричането вдъхва живата Божия сила в мъртвото тяло на природата и организира целия свят в едно вселенско царство Божие. Да се вярва в царството Божие — значи с вярата в Бога да се съединява вярата в човека и вярата в природата. Всички заблуждения на ума, всички погрешни теории и всички практически ограничения и злоупотреби са произлизали и произлизат от разделението на тези три вери. Цялата истина и цялото добро произлизат от вътрешното им обединяване. От една страна, човекът и природата имат смисъл само във връзката си с Божеството — тъй като човекът, предоставен на самия себе си и опиращ се на безбожната си основа, изобличава вътрешната си неправда и, както знаем, стига до убийство и самоубийство, а природата, отделена от Божия Дух, е мъртъв и безсмислен механизъм без причина и цел; от друга страна пък и Бог, отделен от човека и природата, независимо от положителното си откровение, за нас е или безсъдържателна абстракция, или всепоглъщащо безразличие.

През такова пагубно разделение на трите начала и трите вери е преминало цялото свободно просвещение на Европа. Тук са се изявявали *мистиците* (квиеристи и пиетисти), които са се стремели да се вгълбят в съзерцаването на Божеството; те презирали човешката свобода и се отвращавали от материалната природа. Тук са се изявявали и *хуманистите* (рационалисти и идеалисти), които се прекланяли пред човешкото начало, провъз-

гласявали безусловната самозаконност и върховенството на човешкия разум и породената от него идея, и виждали в Бога само зародиш на човека, а в природата — само сянката му. Но тази сянка давала възможност твърде силно да се почувства нейната реалност и ето че най-накрая, след крушението на идеализма, на първо място в съвременното просвещение излизат *натуралистите* (реалисти и материалисти), които, изгонвайки от миросъзерцанието си всичко, напомнящо за духа и Божеството, се прекланят пред мъртвия механизъм на природата. Всички тези едностранчиви течения взаимно се уличавали в лъжа и в достатъчна степен изобличили несъстоятелността си. В зачатъчното си състояние и нашето просвещение премина и през трите отвлечени течения. Но не в тях е духовното бъдеще на Русия и човечеството. Погрешни и безплодни взети поотделно, те намират и истината, и плодотворната сила във вътрешното си обединение — във всеобхватността на християнската идея. Тази идея утвърждава vyplътяването на божественото начало в природния живот чрез свободния подвиг на човека, присъединявайки към вярата в Бога вярата в Богочовека и Богоматерията (Богородица)²³. Инстинктивно и полусъзнателно усвоена от руския народ още от времето на покръстването му, тази триединна християнска идея трябва да стане основа и за съзнателното духовно развитие на Русия във връзка със съдбините на цялото човечество. Това разбра и това възвестяваше Достоевски. По-дълбоко от който и да било от съвременниците му той възприе християнската идея *хармонично*, в нейната тройствена пълнота: той беше едновременно и мистик, и хуманист, и материалист. Той, който притежаваше живото чувство за вътрешна връзка със свръхчовешкото и беше в това отношение мистик, в същото това чувство намираше и свободата, и силата на човека; той, който познаваше цялото човешко зло, вярваше в цялото човешко добро и според общото мнение беше истински хуманист. Но неговата вяра в човека беше

освободена от какъвто и да било едностранчив идеализъм или спиритуализъм: той вземаше човека в цялата му пълнота и реалност; такъв човек е тясно свързан с материалната природа — и Достоевски се отнасяше към природата с дълбока любов и нежност, той разбираше и обичаше земята, вярваше в чистотата, светостта и красотата на материята. В *такъв* материализъм няма нищо лъжовно и греховно. Така както истинският хуманизъм не е преклонение пред човешкото зло само защото то е човешко, така и истинският натурализъм не е робуване пред извратената природа само защото тя е естествена. Хуманизмът е *вяра* в човека, но няма защо да се вярва в човешкото зло и немощ — те са очевидни, те са налице; и в извратената природа също така няма защо да се вярва — тя е явен и осезаем факт. Да се вярва в човека — значи да се признава в него нещо *повече* от това, което е налице, значи да се признава в него онази сила и онази свобода, която го свързва с Божеството; и да се вярва в природата — значи да се признава в нея съкровената светлина и красота, които я правят *Божие тяло*. Истинският хуманизъм е вяра в *Богочовека*; истинският натурализъм е вяра в *Богоматерията*. А оправданието на тази вяра, положителното откровение на тези начала, действителността на Богочовека и Богоматерията са ни дадени в Христос и в Църквата, която е живото тяло на Богочовека.

Тук, в православното християнство, във вселенската Църква ние намираме твърда основа и съществени наченки за новия духовен живот, за хармоничното формиране на истинското човечество и на истинската природа. Значи, тук е и условието за истинското дело. Истинското дело е възможно само тогава, когато и в човека, и в природата съществуват положителни и свободни сили на светлината и доброто; но без Бог нито човекът, нито природата имат такива сили. Отделянето от Божеството, т. е. от пълнотата на Доброто, е зло, и като действаме на основата на това зло ние можем да извършим само

лоши дела. Най-долното дело на безбожния човек е убийството и самоубийството. Човек внася в природата злоба и взема от нея смърт. Едва след като се откажем от фалшивото си положение, от безумната си съсредоточеност в самите себе си, от злобната си самотност, само след като се свържем с Бог чрез Христа и със света чрез Църквата, ние ще можем да вършим истинското Божие дело — онова, което Достоевски наричаше *православно дело*.

Ако християнството е религия на спасението, ако християнската идея се състои в изцелението, във вътрешното свързване на онези начала, враждата между които е гибелна, то същността на истинското християнско дело ще бъде онова, което на езика на логиката се нарича *синтез*, а на нравствен език — *примирение*.

С тази обща черта Достоевски охарактеризира в Пушкиновата си реч²⁴ призиванието на Русия. Това беше последното му слово и завещание. И тук имаше нещо твърде по-голямо от обикновения призив към спокойни чувства в името на широтата на руския дух — тук бяха посочени вече и положителните исторически задачи или, по-точно, задълженията на Русия. Ненапразно тогава се почувства и пролича, че спорът между славянофилството и западничеството е свършил, а краят на този спор *по принцип* значи край на самия многовековен исторически раздор между Изтока и Запада; това значи да се намери за Русия ново нравствено положение, да се избави тя от необходимостта да продължава антихристиянската борба между Изтока и Запада и да ѝ се възложи великият дълг да послужи нравствено и на Изтока, и на Запада, примирявайки ги в себе си.

И този дълг и това предназначение не са измислени за Русия, а ѝ са предопределени от християнската вяра и историята.

Между Изтока и Запада не бива да има деление на основата на враждата и антагонизма, взаимната омраза и ненавистта — в християнството *не трябва* да има та-

кова деление и ако то се е появило, то това е голям грях и голяма беда. Но точно по времето, когато във Византия се е извършил този голям грях, се е раждала и Русия, за да го изкупи. Трябва ли Русия, приела от Византия православното християнство, заедно с Божията светиня да приеме върху себе си и историческите грехове на Византийското царство, подготвило собствената си гибел? Ако въпреки пълнотата на християнската идея Византия отново е предизвикала голям световен спор и е подкрепила в него едната страна — страната на Изтока, то нейната съдба за нас е не образец, а упрек.

От веки веков Провидението е поставило Русия между нехристиянския Изток и западната форма на християнството — между *неверниците* и *католицизма*; и докато Византия в едностранната си вражда със Запада, все по-дълбоко и по-дълбоко прониквайки се от източните начала и превръщайки се в азиатско царство, се оказва еднакво безсилна и срещу католиците-кръстоносци, и срещу мюсюлманските варвари и бива напълно покорена от последните, Русия с решаващ успех се защитава и от Изтока, и от Запада, победоносно отблъсква и мохамеданството, и католичеството. Тази външна борба с двата противника била нужна за външното формиране и укрепване на Русия, за образуването на държавното ѝ *тяло*. Но ето че тази външна задача е изпълнена, тялото на Русия се е формирало и пораснало, чуждите сили не могат да го погълнат — и старият антагонизъм губи смисъла си. По време на борбата си с тях Русия достатъчно е показала и на Изтока, и на Запада своите физически сили — сега им предстои да им покаже духовната си сила в примирението. Аз говоря не за външното сближаване и механичното пренасяне у нас на чужди форми, каквато е била реформата на Петър Велики, необходима само като подготовка. Истинската задача е не да *заимстваш*, а да *разбереш* чуждите форми, да опознаеш и усвоиш положителната същност на чуждия дух и нравствено да се свържеш с него в името на висшата всемирна истина. Необходимо е примирение *по същество*, а съще-

ството на примирението е Бог, и истинското примирение се състои в това: да се отнесеш с противника си не по човешки, а "по божески". Това е толкова по-належащо за нас, защото сега и двата ни главни противника са вече не вън от нас, а в нашата среда. Католичеството в лицето на поляците и поганството, т. е. нехристиянският Изток, в лицето на евреите влязоха в състава на Русия и ако са ни врагове, те са ни вече вътрешни врагове, и ако ще трябва да водим война с тях, то това вече ще бъде междоусобна война. Тук вече не само християнската съвест, но и човешката мъдрост говори за примирение. И в дадения случай не са достатъчни миролюбиви чувства към противниците като към хора *изобщо*, а хора *твърде своеобразни*, със свой определен характер, и за действителното примирение е необходимо дълбоко разбиране именно на този техен особен характер — необходимо е да се обърнем към самото им духовно същество и да се отнесем с него по божески*.

Духовното начало на поляците е католицизмът, духовното начало на евреите е иудейската религия. Да се примирим истински с католицизма и иудейството — това значи преди всичко да отделим в тях онова, което е от Бога, и онова, което е от хората. Ако в самите нас е жив интересът към Божието дело на земята, ако Неговата светиня ни е по-скъпа от всички човешки отношения, ако не слагаме на едни везни вечната Божия сила и преходните дела на хората, то през твърдата кора на греховете и заблужденията ще различим печата на Божествения избор най-напред върху католицизма, а след това и върху иудейството. Виждайки, че римската църква и в древни времена е стояла като твърда скала, в която са се разбивали всички тъмни вълни на антихристиянското дви-

---

* Струва ми се, че от казаното е ясно, че става въпрос *не за отстъпки и компромиси* във външната борба (църковнополитическа и национална), а за отстраняване на вътрешната *причина* за тази борба чрез духовно примирение на чисто религиозна почва. Докато не е възстановено религиозното вътрешно единство, дотогава политическата и националната борба остава в правата си.

жение (ересите и мюсюлманството), виждайки, че и в наше време само Рим си остава непокътнат и непоколебим сред потока на антихристиянската цивилизация и само от него звучи властното, макар и жестоко слово, осъждащо безбожния свят, ние няма да припишем това единствено на някакво загадъчно човешко упорство, но тук виждаме и тайната Божия сила; и ако Рим, непоколебим в своята светиня, същевременно стремейки се да приближи до тази светиня всичко човешко, се е движил и променял, вървял е напред, спъвал се е, низко е паднал и е ставал отново, то не сме ние тези, които ще го съдят за прегъванията и паденията, защото ние не сме го поддържали и вдигали, а самодоволно сме гледали трудния и хлъзгав път на западния ни събрат, като самите ние сме стояли на едно място и, стоейки на едно място, не сме падали. Ако ни прави силно впечатление всичко човешки лошо, всичко дребнаво и мръсно, ако ние виждаме толкова ясно и отчетливо целия този земен прах, и напротив, всичко божествено и свято е незабележимо, неясно и невероятно за нас, това значи че в нас самите Бог е твърде малко. Да Му дадем място в себе си — и ще Го видим по-ясно в другото. Тогава ще видим силата Му не само в католическата църква, а и в еврейската синагога. Тогава ще разберем и приемем думите на Апостола за израилтяните: "които са израилтяни, на които принадлежи осиновяване и слава, завети и законоположения, богослужение и обещания; техни са и отците, от тях е Христос по плът, Който е над всички Бог... Нима Бог отхвърли Своя народ? Съвсем не... Бог не отхвърли Своя народ, който бе преузнал... Не искам, братя, да не знаете тая тайна (за да не възмечтаете много за себе си), че ожесточението у Израила стана частично, докле не влезе цялото множество езичници, и по такъв начин целият Израил ще се спаси... Защото Бог затвори всички в непокорство, та всички да помилува"²⁵.

Наистина, ако за нас Божието слово е по-вярно от всяко човешко съображение и делото на царството Бо-

жие ни е по-скъпо от всички земни интереси, то пред нас е открит пътят за примирение с нашите исторически врагове. И няма да казваме: ще се съгласят ли на мир противниците ни, как ще се отнесат към това и какво ще ни отговорят? Чуждата съвест ни е непозната и чуждите дела са ни неподвластни. Не е във властта ни да накараме другите добре да се отнасят с нас, но в наша власт е да бъдем достойни за такова отношение. И трябва да мислим не за онова, което ще ни кажат другите, а за онова, което ние ще кажем на света. В един разговор Достоевски свърза с Русия видението на Иоан Богослов за жената, облечена в слънце и в родилни мъки искаща да роди мъжко дете²⁶: жената — това е Русия, а роденото от нея е онова ново Слово, което Русия трябва да каже на света. Не знам дали е правилно или не това тълкуване на "великото знамение", но Достоевски правилно предусети новото Слово на Русия. Това е словото за примирение между Изтока и Запада в съюз с вечната Божия истина и човешката свобода.

Ето каква е висшата задача и задължението на Русия — и такъв е "общественият идеал" на Достоевски. Негова основа е нравственото възраждане и духовният подвиг вече не на един отделен, сам човек, а на цялото общество и целия народ. Както и в стари времена, този идеал е неясен за израилевите учители, но истината е в него — и той ще победи света.